

2 ROZŠÍŘENÍ KNIHTISKU BĚHEM 15. STOLETÍ

Bamberg je po Mohuči v pořadí druhé město v Německu i na světě vůbec, do něhož byl zaveden knihtisk. Průkopníkově jméno ani datace zdejší prvotiny, totiž Šestatřicetiřádkové bible, s jistotou známé nejsou. V úvahu přichází **Heinrich Keffer** (ca 1420 – 1473), Gutenbergův vyučenec, přičemž není vyloučeno, že Bibli tiskl **Albrecht Pfister** (ca 1420 – před 1466). Byl jedním z prvních tiskařů, který na arch před složením do složky ke stránkám ručně přepisoval signatury, a vůbec prvním, kdo s úspěchem zavedl do textu ilustrace. Německý soubor bajek německého dominikána poloviny 14. století Ulricha Bonera *Der Edelstein* (Bamberg 1461) opatřil na svou dobu neuvěřitelně rozsáhlým cyklem 203 obrysových dřevorezů takřečeného Mistra Bonerova Edelsteinu. Někteří čeští badatelé (Pravoslav Kneidl a po něm např. Milan Kopecký) poukázali na typologické shody Pfisterova písma se sazebním materiálem plzeňského Tiskaře Arnoštových Statut. Hypotézu, že se tento český prototypograf vyučil právě v Bamberku, opřeli o údajně totožný způsob členění sazby do řádků (respektive rozdělování slov) a o distribuci rukopisných kustodů až na poslední stranu tiskařské složky. Po takřka dvacetileté pauze, která vznikla po Pfisterově smrti, se v Bamberku na přelomu let 1479/80 usadil chebský rodák **Johann Sensenschmidt** (1422/32 – 1491). Tiskl především mešní příručky, mimo jiné na náklad Petera Dracha ml. 420 exemplářů *Missale Olomucense* (Bamberg 1488) a též počet *Missale Pragense* (Bamberg 1489 společně s Heinrichem Petzensteinerem). Jmenovaný **Peter Drach ml.** (ca 1450 – 1504), byl významný i úspěšný nakladatel a knihkupec ze Speyeru. Jeho importéorskou činnost osvětluje v 50. letech 20. století nalezený unikátní zlomek účetní knihy. Vyplývá z něho, že Drach s Českými zeměmi (Most, Praha, Kutná Hora, Jihlava, Brno, Olomouc) udržoval od poloviny 80. let kontakt prostřednictvím lipského dovozce knih a příležitostného nakladatele Johanna Schmiedhoffera.

Brzo se jako jedno z nejsilnějších evropských center knižní výroby a obchodu prosadil **Štrasburk**, původně německé, dnes francouzské město spjaté do roku 1444 s počátečními experimenty Johanna Gutenberga. První známý tiskař **Johann Mentelin** (ca 1410 – 1478) je zde doložen od roku 1460. Mentelin je nejčastěji citován v souvislosti s *Biblia latina* neboli „B 49“ dle počtu řádků (Strasbourg ca 1460) a s vytištěním jejího prvního německého překladu před Lutherem (Strasbourg 1466). Obě verze jsou pozoruhodné štíhlou přechodovou gotikoantikvou (v německém textu užitou zde vůbec poprvé). Toto tiskové písmo dovolilo podstatnou kompresi textu a snížení spotřeby papíru. Tiskárna publikovala též nakladatelské a knihkupecké nabídky. Jednolistové oznámení z roku 1469 lze klasifikovat jako vůbec nejstarší doklad tohoto způsobu inzerce. Jeden z mladších pokračovatelů štrasburského řemesla se jmenoval **Johann Grüninger** (ca 1455 – 1533). Ediční prostor jeho tiskárny, která pracovala na vlastní náklad či za peníze Petera Dracha ml. a Antona Kobergera st., byl už značně široký a významně pokrýval i čtenářský zájem o zábavné knížky lidového čtení. Podstatnou složku edičního programu tvořila také literatura katolická (s několika cizojazyčnými bohemiky) a nauková (poprvé zde vyšla většina textů lékaře Hieronyma Brunschwiga). Kvalitně vybavená dílna byla v kontaktu s vynikajícími německými grafiky (Hans Baldung Grien, Hans Leonhard Schüpfelin, Meister des Grüninger-Terenz čili Mistr Grüningerova Terentia, Späterer Meister der Grüninger-Offizin neboli Mistr pozdní Grüningerovy tiskárny). Dílna většinu svých publikací vybavovala hojnými dřevorezovými ilustracemi, jejichž ohlasy rozpoznáváme kupříkladu na českém traktátu zvaném *Pán rady* (Praha 1505).

Čtvrtým německým městem s nejstarší knihtiskařskou dílnou byl **Kolín/R**. Roku 1465 se v této metropoli usadil **Ulrich Zell** (zemř. 1507), který řemeslo poznal pravděpodobně během studií v Mohuči. Zdeněk Václav Tobolka v něm spatřoval učitele českého tiskaře Kroniky trojanské (respektive Tiskaře Arnoštových Statut). V Zellových stopách vzápětí krácel **Arnold Therhoernen** (zemř. 1484?), který ve své prvotině 1470 snad vůbec poprvé v dosavadním trvání knihtisku čísloval jednotlivé listy. Největší kolínské dílny však vlastnila Quentellova a Koelhoffova rodina. **Heinrich Quentell** (zemř. 1501) zakladatel jedné z nejstarších a zároveň nejdéle fungujících dynastií žijících se v Německu knihtiskem. Quentelova činnost je doložena 1478/79 – 1501. Za nejstarší tisky se pokládají dvě německé *Bible kolínské* (Köln/R. ca 1478). Obě představují významný ilustrátorský počín 15. století, a to již z toho důvodu, že Kolín, i když patřil k prvotiskařským centrům Evropy, přílišným počtem ilustrovaných knih nevynikl. Ornamentika i četné figurální droberie poměrně širokých rámců stran vycházejí z kánonu psané gotické knihy. Ilustrační dřevořezy se nejednou staly východiskem pozdější tvorby Albrechta Dürera a Hanse Holbeina ml. Štočky od Quentella zakoupil Anton Koberger st. a použil je v německé *Bibli norimberské* (Nürnberg 1483). Odtud pak v podobě zjednodušených kopií přešly kupříkladu do *Bible české* neboli Kutnohorské (Kutná Hora 1489). Většinu Quentellovy produkce tvořila náboženská literatura a školní učebnice, na jejichž titulní strany bylo vůbec poprvé uvedeno akcipies čili dřevořez typu „magister cum discipulis“. Paralelně s Quentellem působil novátor **Johann Koelhoff st.** (zemř. 1493). V jeho prvotině 1472 byla odzkoušena vůbec nejstarší živá záhlaví, a pokud víme, ke stránkám zde vůbec poprvé přibyly také archové signatury, doposud připojované pouze rukopisně. O tři roky později Koelhoffova dílna převzala z Itálie další novinku, a to složkové kustody.

Na šestém místě se od roku 1468 ocitá **Augsburk** s dílnou **Günthera Zainera** (zemř. 1478), který byl s největší pravděpodobností vyučencem Mentelinovy štrasburské dílny. Zainerova tiskárna jako jedna z prvních v Německu pracovala při sazbě latinského textu s antikvou raného typu, např. Isidorus Hispalensis *Etymologiae* (Augsburg 1472). Do tohoto díla byla nadto zařazena vůbec první tištěná mapa světa. Zainer už běžně užíval dřevořezové iniciály a dbal o vybavování tisků ilustračním aparátem.

Güntherův mladší bratr **Johann Zainer st.** (zemř. po 1493) nejpozději v roce 1472 přesídlil do **Ulm**, kde zprovoznil vůbec první tiskárnu. Nesporným přínosem jeho dílně byl kontakt s městským lékařem a humanistou Heinrichem Steinhöwelem (1412 – 1478), který obohatil německou kulturu mnoha cennými překlady latinské středověké i renesanční literatury. Steinhöwelovým editorským příspěvím a s dřevořezou takřčeného Mistra ulmského Boccaccia vyšlo bohatě ilustrované první německé vydání životopisů slavných žen od Giovanna Boccaccia *De claris mulieribus* (Ulm 1473). O něco později přichází ilustracemi téhož Mistra proslavená latinsko-německá verze Aesopova díla *Vita et fabulae* (Ulm ca 1476-1477). Všechny Zainerovy tisky jsou pro vývoj německé ilustrované knihy velmi důležité, avšak takzvaný Ulmský Ezop má význam přímo klíčový. Bajková ilustrace se zde totiž vzdává narativního komentování děje a snad poprvé v dějinách knihy výtvarnou zkratkou usiluje charakterizovat hlavní postavu. Po Steinhöwelově smrti se těžiště edičního programu přesunulo z oblasti humanistické k literatuře administrativní a náboženské.

Jedním z nejvýznamnějších tiskařů přelomu 15. a 16. století byl **Erhard Ratdolt** (1447 – 1527/28). Narodil se v rodině augsburského sochaře a od svých patnácti let dlel v Benátkách. Jeho zdejší činnost je doložena mezi léty 1476 – 1486. Počáteční dva roky pracoval společně

s krajany Bernhardem Malerem a Peterem Lösleinem. Typografický názor této trojice byl značně pokročilý a novátorský. Kupříkladu 1476 publikovali vůbec první impresum na titulní straně, kterou navíc opatřili trojstranným rámem z ornamentálních lišt. O rok později (1477) užívali jako jedni z prvních celistvou ornamentální borduru vzniklou dřevořezem bílé linie. Společenství se však roku 1478 rozpadlo a o Ratdoltově existenci není několik let nic známo. Od 1480 tiskl většinou astronomické kalendáře a matematické příručky. Mezi nimi je první vydání Euclidova díla *Elementa geometriae* (Venezia 1482), která sice neměla titulní list, zato však úvodní strana s dedikací byla pravděpodobně vůbec poprvé tištěna zlatě a vlastní Euclidův text obsahoval nejstarší exaktní ilustrace v dějinách tištěné knihy (obrázky mají podobu jednoduchých diagramů vzniklých kovorytem). Roku 1486 Ratdolt přesídlil i s bohatými zásobami písma do rodného Augsburgu, v němž pracoval do 1522, kdy se odmlčel. Hned na počátku (1486) jako jeden z prvních v historii knihtisku připravil dnes unikátně dochovaný vzorník písma. Jednolist je tištěn převážně italskou rotundou různých řezů a stupňů (toto písmo se po předchozích náznacích u Johanna Amerbacha a Johanna Koelhoffa st. v Německu tedy prosadilo právě Ratdoltovou zásluhou). V Augsburgu nadále vznikaly užité kalendářové příručky. Tiskař se však profiloval jako nepřekonatelný výrobce liturgické literatury, s níž měl ostatně zkušenosti již v Itálii. Právě výrobně náročné liturgické texty poskytly Ratdoltovi příležitost pro zdokonalování reprodukční techniky a zvyšování estetické úrovně rodícího se renesančního knihtisku. Některé kresebné předlohy, včetně těch, které mu v 90. letech dodával Hans Burgkmaier st., reprodukoval soutiskem černého liniového dřevořezu s barevně tónovanými štočky. Počátkem 80. let se v Ratdoltově blízkosti pohybovali budoucí brněnští tiskaři **Konrad Stahel** a **Matthias Preinlein** (ten snad dokonce jako jeho zaměstnanec) a kontakt s ním nepřerušili bezpochyby ani později.

Zhruba do téže doby, kdy se knihtisk etabloval v Augsburgu, lze zasadit počátek řemesla také v **Norimberku**. Stalo se tak nejpozději 1469 zásluhou výše zmíněného Johanna Sensenschmidta. Mezi norimberskými tiskaři vynikl později **Anton Koberger st.** (ca 1440/45 – 1513), a to především podílem na rozmachu soudobé německé ilustrace. Rozpoznal nezměrný potenciál knihtisku a jako jeden z prvních spojil řemeslo s nakladatelskou a knihkupeckou činností, kterou rozprostřel na široké mezinárodní bázi, České země z ní nevyjímaje. Několik desítek z ca 220 titulů vyrobených Kobergerem se řadí k nejcennějším projevům ilustrované knihy 15. století. Jako jeden z prvních tiskařů kladl Koberger totiž důraz na koincidenci textu a obrazu. Od poloviny 80. let počal pravidelně spolupracovat s norimberským ateliérem Wilhelma Pleydenwurffa a Michaela Wolgemuta. Z této dělby práce mezi tiskařem, kreslířem a řezáči vzešla například bohatě ilustrovaná kontemplativní próza *Schatzbehalter* (Nürnberg 1491), jejíž autorem je snad františkán Stephan Fridolin. Ještě častěji bývá připomínána Schedelova *Liber chronicarum* (Nürnberg červenec 1493 latinská verze, prosinec 1493 německy jako *Das Buch der Croniken und Geschichten* s reedicemi Augsburg 1496 a 1500). Tato „Weltchronik“ dokládá zjevnou Kobergerovu snahu doprovodit rozsáhlý text co nejpočetnějším obrazovým aparátem. Tvořily ho dvě mapy, menší portréty starověkých veličin, křesťanských světců a panovníků a celostranné biblické ilustrace. Těžiště však spočívalo v cyklu podlouhlých vedut, mezi nimiž je i nejstarší vyobrazení Prahy. K Schedelovu textu bylo vyřezáno celkem 645 štočků, jichž sazeč ovšem užil s opakováním asi na 1.809 místech, a to i za cenu porušení vazby mezi textem a ilustrací (kupříkladu 72 portréty znázorňovaly ad hoc 569 osobností). V letech 1486 – 1490 se školil ve Wolgemutově ateliéru i Albrecht Dürer. Koberger vlastnil na 20 knihtiskařských lisů a zaměstnával asi 100 pracovníků. Disponoval

nejméně třiceti druhů tiskového písma, které postupně obměňoval a prodával. Zhruba od přelomu století Kobergerova tiskařská činnost slábla, poněvadž se soustředil na nakladatelské podnikání a provoz početných knihkupeckých filiálek v tuzemsku i za hranicemi.

Lze shrnout, že knihtisk během druhé poloviny 15. století pronikl v **Německu** do více než 60 měst. Tyto dílny se na celkové produkci evropských prvotisků podílely 32%. Nejstarším tiskovým písmem pro německé i latinské texty byla od dob Gutenbergova vystoupení textura, která se až do poloviny 16. století v německy mluvících zemích ani jinde nijak zvlášť nevyvíjela. Od roku 1466 se německé texty tisknou též gotikoantikvou (Johann Mentelin). V 70. letech 15. století je typografický materiál pod italským vlivem obohacen o antikvu raného typu (Johann Mentelin, Erhard Ratdolt, Adolf Rusch a Günther Zainer). Nejstarší doklad švabachové sazby souvisí s dílnou Friedricha Creussnera roku 1485. Frakturu poprvé užil 1513 Johann Schönsperger st. Problém dvoubarevně tištěné sazby vyřešil uspokojivě již Peter Schöffer st. V Mohuči 1457. Významní inovátoři pracovali také v Kolíně/R. Zde Arnold Therhoernen roku 1470 snad vůbec poprvé v dosavadním trvání knihtisku čísloval jednotlivé listy a o rok později dle italského vzoru zavedl živá záhlaví. Johann Koelhoff st. ke stránkám od 1472 vůbec poprvé připojoval archové signatury a o tři roky později převzal z Itálie další novinku, a to složkové kustody. Samostatný titulní list s názvovými údaji na titulní straně přichází již 1463 v Schöfferově a Fustově tisku protiturecké bully papeže Pia II. Konstituování dalších textových složek titulní strany je během 70. let 15. století spjato s působením Němce Ratdolta v Benátkách (pod nejstaršími publikacemi vzniklými na sever od Alp s úplným zněním titulní strany je podepsán roku 1500 tiskař Wolfgang Stöckel).

První a hned úspěšné pokusy o tvorbu ilustrované knihy jsou spjaty s Bamberkem. Průkopníky knižního dřevořezu se roku 1461 stali Mistr Bonerova Edelsteinu a tiskař Albrecht Pfister. Během 70. a 80. let se ilustrace stala už běžným doplňkem knih tištěných v Augsburgu, Norimberku, Štrasburku a především v Ulmu, kde pro Zainerovu tiskárnu pracoval Mistr ulmského Boccaccia. Za nejstaršího neanonymního ilustrátora je označován **Erhard Reeuwich**, jehož dokumentární kresby posloužily jako podklady k dřevořezům cestopisu ze Svaté země 1486. O první účelové propojení tiskárny a grafického ateliéru se už v polovině 80. let zasadil Anton Koberger st. Německá pozdně gotická ilustrovaná kniha tak v Norimberku dospěla k jednomu ze svých vrcholů díky tiskařově spolupráci s Michaellem Wolgemutem a Wilhelmem Pleydenwurffem. Významným inovátorem estetické stránky tištěné knihy byl též vzpomínaný Ratdolt.

Řemeslo se během 60. let nezačalo šířit pouze po Německu, ale zásluhou zdejších tiskařů pronikalo i za hranice, a to do Rakouska (Vídeň? 1461?), Itálie (Subiaco 1465, Benátky 1469, Foligno a Miláno 1470), Francie (Paříž 1470), Švýcarska (Basilej ca 1468, Beromünster 1470), Španělska (Segovia? 1472), Maďarska (Budapešť 1473), Polska (Krakov 1473), Dánska (Odense 1482), na Moravu (Brno 1486) a snad i do Afriky (São Tomé 1494?).

Knihtisk v **Rakousku** před rokem 1500 ve srovnání kupříkladu s německými projevy příliš nevynikl. Tamní dílny se na celkové produkci evropských prvotisků podílely jen 0,66%. Nejstarším tiskařem rakouského původu je **Hans Koch** (řečený Johann Meister, ca 1430 – 1487), jehož aktivity spadají ovšem do švýcarské Basileje. Počátky knihtisku v Rakousku jsou spjaty s **Vídni**. Jako silně hypotetický zakladatel řemesla přichází v úvahu **Ulrich Han** (ca 1425 – po 1478), mohučský vyučenec. Poněvadž není jisté, zda on, a nadto právě ve Vídni mohl vytisknout německý *Almanach* na rok 1462 (Wien? 1461?), původce je odbornou literaturou

raději označován jako anonymní Tiskař Almanachu 1462 a dílko bývá na práh rakouského knihtisku kladeno jen velmi dubiózně. Ulrich Han, aniž by po sobě zanechal jiný (prokazatelnější) doklad své tiskařské činnosti, z Vídně odešel 1465 na pozvání kardinála Johanna de Turrecremata do Říma. Zde výrazně zmodernizoval technologii nototisku. Do té doby vznikal hudební záznam dvoufázově. Spolu s textem byly ze štočku tištěny jen prázdné linky a noty se pak dodatečně buď vpisovaly rukou, anebo vtiskávaly speciálními ručními razítky. Ulrich Han však notové pasáže *Missale Romanum* nechal kompletně vyřezat do štočků, které na způsob běžného dřevorezu tvořily spolu s textovou sazbou součást tiskové formy.

Nejstarším jménem známým tiskařem činným v Rakousku je až **Johann Winterburger** ca 1460 – 1519), který dílnu ve Vídni otevřel roku 1492. Přestože byl rodilý Němec, Vladislav Dokoupil připouští hypotézu o jeho učňovském pobytu v Brně u Konrada Stahela a Matthiase Preinleina. Zároveň nevyloučil ani eventuální podíl obou moravských tiskařů při zakládání dílny ve Vídni. Vzájemné kontakty mezi Rakouskem a Moravou ostatně podporuje zjevná návaznost edičních programů v Brně a Vídni. Winterburgerova tiskárna se zapojila do služeb univerzity a humanistického okruhu Konrada Celtise. Vydávala klasickou literaturu, gramatiky, kalendáře i díla přírodovědná. Po roce 1500 na objednávku zásobovala okolní země velmi kvalitně vypravenou liturgickou literaturou, např. *Missale Pataviense* (Wien 1503) a *Missale Olomucense* (Wien 1505). Pro oba misály bylo užito shodného kánonového obrazu, který se připisuje buď dílně Lucase Cranacha st., anebo neznámému umělci jeho okruhu. Na rubu titulního listu Olomouckého misálu se nachází dřevorez sv. Václava s korouhví mezi dvěma anděly jako štítonoši (tento zobrazovací typ k nám uvedla prací monogramisty HF brněnská tiskárna již 1499).

Itálie je po Německu v pořadí druhá země, která novodobý knihtisk přijala. Stalo se tak 1465 zásluhou Němců **Konrada Sweynheyma** (zemř. 1477) a **Arnolda Pannartze** (1464 – 1490). Usadili se nejprve v **Subiacu** a 1467 přesídlili do **Říma**, který jim skýtal výhodnější obchodní možnosti. Římskou etapu obou tiskařů provází jiný druh písma nežli v klášteře v Subiacu, totiž raný pokus o vytvoření slohově čisté, dokonalé a rozměrné antikvy. Tato antikva poprvé přichází v knize Marca Tullia Cicerona *Epistolae ad familiares* (Roma 1467). Oba tiskaři vydávali též nakladatelské a knihkupecké seznamy, které jako vůbec první byly opatřeny informacemi o nákladu jednotlivých děl. V **Janově** a **Neapoli** působil od 70. let 15. století moravský humanista a olomoucký klerik **Matthias Moravus**, v Benátkách pracovali do roku 1486 pozdější zakladatelé knihtisku v Brně **Matthias Preinlein** a **Konrad Stahel**.

Do roku 1500 tak knihtisk v Itálii provozovalo více než 500 dílen rozmístěných do 80 měst (např. Benátky 260 pracovišť, Milán 85, Boloňa 58, Řím 57 či Florencie 40). Těchto rekordních počtů nedosáhla žádná jiná evropská metropole, ba ani země (např. v Čechách a na Moravě působilo úhrnem asi 10 tiskáren). Produktivita italských živností představovala asi 37% tehdejšího celoevropského objemu knižní výroby před rokem 1500. Podstatnou část produkce všech italských dílen tvořila řecká a římská starověká literatura, liturgické a středověké i renesanční právnické příručky, jež byly užívány vzdělanci celé Evropy.

Itálie měla podstatný vliv také na rozvinutí **hebrejskojazyčného knihtisku**, který se během 15. století rozvinul v souvislosti s migrací Židů nejprve na teritorium jižní a západní Evropy. Za nejstarší tištěné projevy lze považovat šest nedatovaných tisků vzniklých patrně v letech 1469 – 1472 v Římě. Stejnou pozici měla Itálie při rozvinutí **řeckojazyčného knihtisku**, poněvadž knižní výrobě v Řecku bránilo až do 1821 trvající politické uspořádání

v nedobrovolném svazku Osmánské říše. S Benátkami jsou spojeny snahy o prosazení **hlaholského knihtisku**, který prostředkoval církevněslovanské nebo chorvatské liturgické texty (první projevy o málo mladšího cyrilského knihtisku jsou spjaty s Polskem). Benátky stály též na počátku moderního **nototisku**. Přínos **Ottaviana Petruccia** (1466 – 1539) tkví v tom, že po prvních pokusech Ulricha Hana propracoval na konci 15. století modernější způsob typografického nototisku na bázi Gutenbergovy komplexní technologie knihtisku (nejprve odlil pohyblivé hranolky s notami, které kladl do sázítka a pak zkomponované do tiskové formy reprodukoval na příslušná místa předem separátně vyřezané a otištěné osnovy). Výsledkem tohoto pracného, ale obdivuhodného soutisku se stal jednodušší hudební záznam.

Po Německu a Itálii se další zemí, do níž byl knihtisk okolo roku 1468 uveden, stalo **Švýcarsko**. V **Basileji** se o to zasloužil německý rodák a snad Gutenbergův vyučenec **Berthold Ruppel** (zemř. ca 1495).

O dvě léta později uvedli Němci řemeslo také do **Francie**. Ačkoli Francouz **Nicolas Jenson** (1466 – 1539) pobýval na přání Karla VII. přinejmenším roku 1458 u Johanna Gutenberga, do vlasti se nevrátil a své zkušenosti zúročil v Benátkách. Knihotiskařské řemeslo tak importoval do **Paříže** až roku 1470 německý tiskař **Ulrich Gering** se dvěma dalšími spolupracovníky, pozvanými společně profesory ze Sorbonny. Do roku 1500 se knihtisk etabloval ve více než 40 dalších městech. Francouzské dílny se na celkové produkci evropských prvotisků podílely 19%. Zatímco počátky knihtisku byly v

70. a částečně ještě v 80. letech 15. století ovlivněny cizozemci ovládajícími německý, italský či nizozemský způsob řemesla, rodilí Francouzi počínaje pařížským knihkupcem a příležitostným tiskařem **Pasquierem Bonhommem** (zemř. 1501) se pozvolna orientovali na bastardu domácího původu. Národní tradice jsou nejlépe uchovávané a rozvíjeny v souborech modliteb zvaných hodinky. Prvními, kdo dal hodinkám tištěnou podobu, byli roku 1486 tiskař Jean Dupré a nakladatel, tiskař, ilustrátor a knihkupec **Antoine Vérard st.** (1450 – 1512?).

Podstatná část nejstarší produkce **Španělska** postrádá základní impresorské údaje, takže počátky knihtisku jsou na rozdíl od Itálie, Francie či jiných zemí obestřeny nejasnostmi. Starší inkunábulistika dávala hypoteticky první knihy rokem 1474 a za jejich tiskaře považovala německé přistěhovalce. Naopak bádání v polovině minulého století posunulo tuto hranici k roku 1470, a to ve prospěch domácích řemeslníků. Dnes se za pravděpodobnou dobu uvedení knihtisku do země považuje letopočet 1472, kdy zřejmě rodák z Heidelbergu **Johann Parix** (zemř. 1501) instaloval tiskárnu v severně od Madridu ležícím městě **Segovia**. Do roku 1500 na území dnešního Španělska fungovaly tiskárny ve více než 30 místech a na celkové produkci evropských prvotisků se podílely 3,9%. Ačkoli počáteční projevy knihtisku skýtaly nadmíru příznivé prognózy budoucího vývoje, časté státní regulace po nástupu Habsburků na trůn (1516) řemeslo přivedly zhruba na kvantitativní úroveň Polska anebo Rakouska. Němcům byla totiž práce v zemi postupně zamezována, židovští tiskaři utíkali před inkvizicí do Portugalska a nevelký počet domácích řemeslníků nedokázal plošně udržet kontinuitu se svými předchůdci.

Portugalsko přijalo knihtisk zásluhou židovských řemeslníků uprchlých sem před inkvizicí ze Španělska. Díky této migraci nelze spolehlivě rozhodnout, v jaké části Pyrenejského poloostrova bylo tištěno několik hebrejských Biblí nalezených v posledním dvacetiletí a dodatečně datovaných do doby okolo 1480. Nejstarší tiskárna, jejíž činnost máme doloženu úplnými impresy, byla instalována v hlavním městě **Lisabonu**. Snad nejvýznamnější stálou

křesťanskou dílnu 15. století vlastnil od 1495 v tomto městě moravský rodák **Valentin Fernandez**. U nás byla jeho činnost dlouho prakticky neznámá mimo jiné proto, že do českých a moravských historických fondů žádný jím tištěný exemplář nepronikl.

Maďarsko jako historická součást Uherského království přijalo knihtisk roku 1473 zásluhou Němce **Andrese Hesse**. Jeho tiskárna se nacházela v Budapešti (respektive v tehdy samostatné **Budě**) a jako první ve východní Evropě pracovala ranou rozměrnou antikvou benátského typu. Lokalizace druhé dílny, v níž mezi 1477 – 1480 pracoval takřčený **Tiskař Confessionale Antonina Florentina**, je nejasná. Někteří badatelé usuzují, že se nacházela na území dnešního Maďarska, ale jiní ji kladou na teritorium dnešního **Slovenska**, a to do Bratislavy, kde však doposud prokazatelné tiskařské aktivity spadají až na sklonek 16. století.

Také **Polsko** přijalo knihtisk snad roku 1473, a to buď zásluhou Němce **Kaspara Straubeho** v **Krakově**, anebo díky patrně nizozemskému anonymnímu **Tiskaři Sermones papeže Lva I.**, který měl dle nejnovějších výzkumů paralelně působit v **Chelmnu**. Ve městě **Vratislavi** počal 1475 podnikat hlohovský rodák **Kasper Elyan** (ca 1435 – 1486). Jedním z jeho prvních tisků byla latinská *Statuta Vratislavensia* (Wrocław 1475), obsahující na dvou stranách základní modlitby Otčenáš, Zdrávas a Věřim. Jejich text je sázen polsky s výraznými vlivy staročeštiny, a proto se důvodně považuje za zcela nejstarší tištěnou podobu nejen českého a polského jazyka, ale všech slovanských vůbec. V souvislosti s Elyanovým vydáním Statut, které se dochovalo pouze ve vratislavské Univerzitní knihovně a v pražské Národní knihovně, se naskytá také dosud nezodpovězená otázka případných vazeb mezi Vratislaví, Elyanem a plzeňským Tiskařem Arnoštových Statut, který obdobnou zakázku realizoval o rok později (1476). Knih tisk v **Gdaňsku** se objevil zásluhou Němce **Konrada Baumgartena** (ca 1480 – po 1514) poprvé během 1498? až 1499, ale o rok později (1500) tiskař přijal pozvání humanisty Augustina Morava (Käsenbroda) a přesídlil do Olomouce. Na Straubeho pionýrskou etapu navázal v **Krakově** o třináct let později (1486?) německý rodák **Sebald Feiel** (Szwajpolt Fiol, zemř. 1525/26). Dle dnešního povědomí mu náleží absolutní prvenství v užití **cyrilského tiskového písma**, jímž sázel na export několik církevněslovanských liturgických příruček. Zatímco převážná většina polských prvotiskařů pocházela z Německa, málo povědomý rodilý Polák **Stanisław** (Stanislaus Polonia, zemř. po 1514) působil v Neapoli, a to patrně v kontaktu s již zmiňovaným Matthiasem Moravem. Polské dílny se na celkové produkci evropských prvotisků podílely 0,11%. Vedle zjištění, že jde asi o poloviční objem české a moravské výroby, je také navýsost zajímavé, jak zcela nevýrazně a okrajově polské prvotisky pronikly do našich historických knižních fondů.

O zavedení knihtisku do **Anglie**, která se na celkové produkci evropských prvotisků podílela 1,5%, se zasloužil rodák z Kentu **William Caxton** (ca 1422 – 1491), vzdělaný a bohatý kupec, písař, překladatel a nakladatel. K typografickému řemeslu ho zřejmě tak jako u nás Mikuláše Konáče přivedly ambice obohacovat domácí literaturu vlastní překladatelskou tvorbou. Poněvadž v Gutenbergově technologii velmi rychle rozpoznal mocnější nástroj, nežli bylo dosavadní pracné a časově náročné opisování, rozhodl se, ač už dávno nemladý, počátkem 70. let 15. století vyučít knihtisku v Kolíně/R. První dílnu založil okolo roku 1473 v belgických Bruggách. Za nejstarší zdejší publikaci se dnes pokládá rytířský román Raoula Lefèvra *Le recueil des histoires de Troyes* (Brugge? ca 1473). Tento Caxtonův překlad z francouzštiny do angličtiny se považuje také za vůbec první tištěnou knihu, k jejíž ilustraci byl užit mědiryt. Vlepený frontispis s klečícím tiskařem odevzdávajícím své dílo princezně Margaretě se však zachoval

pouze v jediném exempláři, a nelze tak vyloučit ani skeptickou hypotézu, že do knihy původně nepatřil. Lefèvrova adaptace vyprávění o trojánské válce je první knihou vytištěnou v anglickém jazyce, a proto se nabízí paralela s látkově příbuznou plzeňskou Kronikou trojánskou i s programovou snahou českých prvotiskařů také zpřístupňovat světské, čtenářsky oblíbené texty v češtině. Výběr epické látky v národním jazyce byl v obou zemích jistě ovlivněn mohutným dovozem „prestižnější“ teologické, nábožensky výchovné, právnické či historické literatury, tištěné převážně latinsky.

Dánsko a **Švédsko** přijalo knihtisk zásluhou německého tiskaře **Johanna Snella** (zemř. po 1529), který se z Lübecku, kde působil, přestěhoval 1482 krátce do dánského **Odense** a o rok později (1483) na pozvání uppsalského arcibiskupství do švédského **Stockholmu**. Jeho nepočtenou produkci tvořily jen liturgické příručky.

První tiskárna na celém **Balkáně** byla provozována zřejmě v chorvatské **Kosinji** ca 1491, kdy blíže neznámý řemeslník v nejstarší mimoitalské dílně užívající hlaholici publikoval Breviář. V **Černé Hoře** působil mezi léty 1494 – 1496 mnich **Makarij**. Ten byl po krakovském Sebaldu Feielovi nejstarším propagátorem cyrilské tištěné knihy.